

Наставно-научном већу Филозофског факултета Универзитета у Београду

У својству чланова Комисије за оцену и одбрану докторске дисертације кандидаткиње Јелене Н. Пешић, под насловом *Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске*, изабраних на I редовној седници Наставно-научног већа Филозофског факултета Универзитета у Београду, одржаној дана 09.11.2015. године, част нам је да Већу, као и надлежним телима Универзитета у Београду, поднесемо следећи

Реферат о завршеној докторској дисертацији

1. Основни подаци о кандидаткињи и дисертацији:

Јелена Н. Пешић, рођена у Београду 1978. године, завршила је дипломске студије социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2004. године, са просечном оценом 9.61, одбравивши дипломски рад *Ретрадиционализација друштва Србије с краја осамдесетих и почетка деведесетих*, са оценом 10. Докторске студије социологије уписала је 2010. године и положила све испите са просечном оценом 10. Од 2005. године ангажована је у настави на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, у звању асистента-приправника, а потом и асистента, на курсевима Увод у социологију 1, Увод у социологију 2, Теорије о друштвеним променама, Статистика у друштвеним истраживањима-основе и Статистика у друштвеним истраживањима-анализа. На досадашњим студентским евалуацијама, кандидаткиња је оцењена високим оценама на поменутиим курсевима.

Кандидаткиња је ауторка више научних радова, објављених у домаћим и међународним научним часописима (*Социологија, Социолошки преглед, Етно-антрополошки проблеми, Südosteuropa, Journal of Politics and Society, Култура*), као и у домаћим и међународним зборницима радова, а ко-ауторка је једне научне монографије.

Осим рада у настави, кандидаткиња је била ангажована у већем броју истраживачких пројеката (како у оквиру Института за социолошка истраживања Филозофског факултета тако и у оквиру других организација које се баве научном делатношћу).

Јелена Пешић је Наставно-научном већу Филозофског факултета поднела писмени предлог и образложење теме докторске дисертације под насловом *Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске*. Предлог образложења теме је усвојен на XV редовној седници, 10.11.2011. године. Израда докторске дисертације Јелени Пешић је одобрена 06.12.2015. на XVI редовној седници Наставно-научног већа Филозофског факултета у Београду, након добијања сагласности Већа научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду.

Завршена дисертација има 685 страна текста, са литературом, односно 664 стране основног текста. Током израде дисертације консултована је обимна библиографска грађа, која броји 439 јединица литературе, од којих је велики број на страном (енглеском) језику. Рад је опремљен већим бројем табела и графичких прилога.

2. Предмет и циљ дисертације:

Предмет докторске дисертације представља компаративна анализа промене доминантних вредносних оријентација у оквиру пост-социјалистичких друштава Србије и Хрватске, на основу анализе емпиријских података прикупљених у два истраживања (обављена 1989. и 2003. године). Почетну тачку анализе представља социјалистички систем друштвених односа, док је крајња тачка одређена консолидацијом капиталистичких поредака у два друштва. Поред компаративне анализе емпиријске грађе, која је прикупљена у оквиру два велика истраживачка пројекта – *Промене у класној структури и покретљивости у СФРЈ* (1989) и *South-Eastern European Social Survey Project* (2003) – кандидаткиња је настојала да дуготрајно опстајање појединих вредносних образаца, односно слабију укорененост других, сагледа не само из перспективе актуелних друштвених процеса (који се исказују као процеси системске трансформације), већ и с обзиром на ширу историјско-развојну динамику два друштва. Рад је, стога, подељен у две велике аналитичке целине: у првој се анализирају историјски процеси дугог трајања, настојећи да се открију сличности и специфичности у развојним путањама друштава Србије и Хрватске, и тако објасне евентуалне разлике у степену распрострањености проучаваних вредносних оријентација; друга целина је емпиријска и односи се на анализу промена у степену распрострањености пет одабраних вредносних димензија – ауторитарности, патријархалности, национализма, политичког и економског либерализма – током периода пост-социјалистичке трансформације.

Поред основног циља дисертације да се испитају обрасци промена доминантних вредносних оријентација у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске, кандидаткиња је настојала да ово истраживачко поље теоријски конституише кроз сагледавање доминантног типа односа и динамике основних друштвених група у оквиру различитих друштвених система, правећи искорак ван доминантних теоријских парадигми које се ослањају на теорије модернизације. На тај начин, она је указала на приступ истраживању вредносних оријентација који је теоријски плодотворнији при сагледавању многоструке условљености процеса који обликују пост-социјалистичку трансформацију. Комбиновање историјског, емпиријског и компаративног приступа анализи вредносних промена, уз озбиљну теоријску утемељеност укупне анализе, представља истинску научну иновацију на овом подручју.

3. Основне хипотезе:

С обзиром на то да се рад темељи на комплексним аналитичким поступцима, који комбинују друштвено-историјску и емпиријску анализу, у раду је тестирано неколико општих и велики број посебних хипотеза. Почетно становиште које се износи у раду је да су вредности вишеструко утемељене, те да се, у оквиру социолошке перспективе, може издвојити неколико општих друштвених чинилаца који утичу на њихову појаву и репродуковање: 1. доминантни систем друштвених односа, 2. акумулисано историјско искуство, 3. актуелне друштвено-историјске околности и 4. социо-демографске карактеристике чије се агрегирано дејство испољава на нивоу друштвених група.

Полазећи од наведених узрочних чинилаца, основна хипотеза на којој ауторка темељи истраживање је да се ауторитарна, националистичка и патријархална оријентација у друштвима Србије и Хрватске појављују као трансисторијске вредности, те да је њихова

дуготрајна репродукција условљена историјско-културном традицијом, с једне стране, и њиховом успешном адаптацијом на доминантне системе друштвених односа, са друге стране. Друга је претпоставка да су исти чиниоци дугог трајања онемогућили чвршће утемељење вредности политичког и економског либерализма у културним традицијама два друштва, те да је њихова репродукција првенствено последица чинилаца који се везују за капиталистички систем друштвених односа. Стога су ове вредности назване системским. Разрадом прве (условно речено, модернизацијске) хипотезе, кандидаткиња је настојала да утврди да ли трансисторијске вредности чине јединствен традиционалистички синдром, који је, услед укорењености у историјској прошлости два друштва, теже подложен променама, док је разрадом друге хипотезе о системском карактеру политичког и економског либерализма, уз ослањање на теорију вредносно-нормативне дисонанце, тестирано у којој мери постепена и специфична консолидација капиталистичког поретка, током периода пост-социјалистичке трансформације, води напуштању старих, социјалистичких вредности и прихватању оних које су у складу са промењеним нормативним оквиром.

Компаративни план анализе промене вредносних оријентација у друштвима Хрватске и Србије подразумевао је широко историјско поређење развојних токова, како би се формулисале претпоставке о евентуалним разликама у степену распрострањености испитиваних вредносних оријентација (пре свега оних чије је темељно извориште у акумулисаном историјском искуству). У раду се полази од претпоставке да ће, упркос чињеници да су развојни процеси у два друштва током 19. и прве половине 20. века имали сличне исходе, нешто снажнији степен модернизације Хрватске у односу на Србију условити да традиционалистичке вредности буду слабије присутне током почетне тачке у којој су анализирани емпиријски подаци (1989. година). С обзиром да је аналитичка почетна тачка трансформације два друштва био социјалистички систем, ауторка претпоставља да ће степен распрострањености системских вредности у два друштва бити релативно сличан. У раду се, затим, полази од претпоставке да, услед ранијег отпочињања системских промена у Хрватској, и снажније изложености процесима културне универзализације, у односу на Србију, током периода пост-социјалистичке трансформације, долази до продубљивања јаза у степену распрострањености традиционалистичких вредности у два друштва, као и до снажније распрострањености политичког и економског либерализма у првом у односу на друго друштво.

Коначно, поред тестирања две опште хипотезе – модернизацијске и системске – те систематског поређења два друштва, у аналитичком фокусу је била класно-слојна динамика два друштва и њен утицај на промене у доминантним вредностима. Пошло се од претпоставке да су једино припадници некадашње социјалистичке номенклатуре имали ресурсе да колективно делају у правцу разградње социјалистичког система, те да, преузевши већ постојећи, глобално доминантни капиталистички модел, постепено успоставе нови систем друштвених односа. На основу тога, претпоставка је била да ће међу припадницима владајуће класе у социјализму, већ крајем осамдесетих година преовлађивати типично капиталистичке вредности – економски и политички либерализам. Друга хипотеза се односила на улогу средњих слојева као медијатора у ширењу хегемоних идеја владајуће класе: наиме, и овде се пошло од хипотезе да ће групација стручњака, као језгро средње класе, већ током социјализма доминантно прихватати вредности које се везују за капиталистички поредак. Имајући у виду и то да поменуте групације карактерише највиши ниво образовања, односно да су снажније биле изложене процесима

културне универзализације, претпоставка је била да ће степен распрострањености традиционалистичких вредности код њих бити најнижи. На другој страни, пошло се од претпоставке да ће трансформација доминантних вредности код припадника радничке класе тећи знатно спорије, односно да ће током социјалистичког периода они и даље већински баштинити социјалистичке вредности, да би са променом нормативног оквира и успостављања новог доминантног система друштвених односа, дошло до вредносне адаптације и код припадника ове групе.

4. Кратак опис садржаја дисертације:

Докторска дисертација Јелене Пешић садржи пет већих целина, уз уводно и закључно поглавље, те велики број мањих одељака.

У уводном поглављу кандидаткиња представља основни предмет и циљеве рада, уз образложење релевантности теме.

У оквиру првог поглавља, које носи назив "Теоријска концептуализација проучавања вредносних оријентација" кандидаткиња излаже различита одређења појмова вредности и вредносних оријентација, у оквиру више дисциплинарних подручја – филозофског, антрополошког, психолошког – као и у оквиру различитих социолошких теорија, почевши од класичних мислилаца науке о друштву, Диркема, Вебера, Маркса, преко Парсонса и других теоретичара модернизације, до савремених концепција изнетих у радовима Кона, Инглхарта или Хофстедеа. У оквиру овог поглавља кандидаткиња износи и преглед емпиријских истраживања вредности у нашој земљи, да би, након тога, прешла на образложење сопственог теоријског полазишта (које се, у значајној мери, ослања на Лазићеву теорију вредносно-нормативне дисонанце и настоји да повеже вредности са ширим процесима друштвених промена) и постављање хипотетичког оквира анализе.

Друго поглавље, које носи назив "Историјски и актуелни друштвени контекст промене вредносних образаца у друштвима Хрватске и Србије", односи се на компаративно разматрање историјских процеса дугог трајања у два друштва, почевши од краја 18. до почетка 21. века. Циљ је ове друштвено-историјске анализе испитивање историјских услова у којима поједине вредности (ауторитарност, патријархалност и национализам) постају дубље укорењена у оквирима културне традиције два друштва, односно који нису погодовали снажнијој укорењености других вредности (пре свега, политичког и економског либерализма). Уједно, циљ овог поглавља је и да се утврде развојне сличности и разлике између два друштва, на основу којих ће касније бити понуђена објашњења разлика у погледу степена распрострањености испитиваних вредносних оријентација. Историјска периодизација обухвата три развојне целине: 1. предсоцијалистичку фазу (која је и сама подељена на: а. преткапиталистички период (од краја 18. до половине 19. века), б. продор капиталистичких односа (од половине 19. века до Првог светског рата) и ц. међуратни период); 2. социјалистичку фазу развоја; и 3. пост-социјалистичку фазу (која је, поново, подељена на две подфазе: а. фазу успорене – у Хрватској – односно блокиране трансформације, у Србији и б. фазу консолидације капиталистичког поретка). Друштвено-историјска анализа у сва три периода прати процесе у три друштвена подсистема: политичком, економском и културном.

Треће поглавље је методолошко и у њему се образлаже план емпиријске анализе, те даје опис података и аналитичких техника које ће бити примењене у анализи. Емпиријска анализа почива на анкетним подацима који су добијени у два истраживачка пројекта:

Промене у класној структури и покретљивости у СФРЈ (1989) и South-Eastern European Social Survey Project (2003). Кандидаткиња истиче да је, услед ограничења која су наметнули доступни емпиријски подаци и потребе доследне компарације, анализа сваке од испитиваних вредносних оријентација извођена у два корака: у првом кораку је компарација (временска и латерална), вршена на редукованом броју упоредивих емпиријских исказа, док се у другом кораку анализира шири сет података, али само за једну од испитиваних година – 2003. На тај начин су налази добијени на основу редукованог броја емпиријских исказа проверавани уз помоћ поузданијих мерних инструмената. Анализа је комплексна, јер поред двоструког компаративног оквира, који подразумева праћење промена у погледу степена распрострањености испитиваних вредносних оријентација у две временске тачке и у два друштва, у фокусу је испитивање самосталног и здруженог ефекта одабраних чинилаца датих вредности: класно-слојне припадности, образовања, религиозности, старости, места становања и пола испитаника. Појединачни ефекат независних чинилаца испитиван је помоћу Хи-квадрат теста и одговарајућих мера асоцијације, док је контролисани ефекат испитиван помоћу линеарних и ординалних регресионих модела. Коначно, употребом метода структуралних једначина, испитивана је могућност прављења комплексних узрочних модела појединих вредносних оријентација.

У четвртном поглављу се анализирају емпиријски налази, односно промене у погледу степена распрострањености трансисторијских вредности – ауторитарности, патријархалности и национализма – током периода пост-социјалистичке трансформације у два друштва. Ово поглавље се састоји од четири уже целине, од којих се прве три односе на једну од поменутих вредносних оријентација, док се у четвртој целини разматра однос трију вредносних димензија и преиспитује теза о постојању јединственог традиционалистичког синдрома. У оквиру одељака који се односе на посебне вредносне димензије, структура излагања је доследна: прво се теоријски-концептуално дефинише свака од вредносних димензија, потом се излаже начин на који је дата вредносна оријентација операционализована, постављају се посебне хипотезе, да би се, потом, приступило излагању самих истраживачких налаза. Резултати анализе указују да су патријархална и ауторитарна оријентација биле доминантно присутне у два друштва током социјалистичког периода, за разлику од национализма, који – иако је био присутан – није био и већински прихваћена вредносна матрица. Период пост-социјалистичке трансформације довео је до: пада у степену прихватања патријархалности; до релативне стагнације када је реч о ауторитарној оријентацији; и до пораста степена распрострањености националистичке оријентације (иако и даље, ни у једном од два друштва, ова вредносна матрица не добија већинско утемељење). Компаративна анализа указује да су разлике између два друштва у погледу степена распрострањености традиционалистичких вредности током социјалистичког периода врло мале, уз нешто израженији традиционализам у Србији у односу на Хрватску. Током периода пост-социјалистичке трансформације, ове разлике постају значајније, и то нарочито када је реч о патријархалној оријентацији, која остаје нешто снажније присутна у Србији, односно о национализму, који је сада израженији у Хрватској. Од посебних чинилаца, чији је контролисани ефекат на дате вредносне оријентације испитиван у оквиру регресионих модела, издваја се степен образовања, као најснажнија детерминанта традиционалистичких вредности. Коначно, на основу резултата анализе структуралних једначина, кандидаткиња закључује да тврдо језгро традиционалистичког синдрома чине

патријархална и ауторитарна оријентација, док је национализам тек посредно, као облик колективистичке оријентације, део овог синдрома.

Пето поглавље посвећено је анализи промена у степену прихватања системских вредности - политичког и економског либерализма. Структура излагања је иста као и у претходном поглављу: теоријска концептуализација праћена је операционализацијом, хипотезама и основним налазима. За разлику од анализе претходних вредносних оријентација, чија је компарација у две временске тачке извођена на основу конструисаних скала, овде исти поступак није био могућ у потпуности, па су у првом кораку анализе поређења налаза вршена на основу појединачних исказа. У другом кораку анализе, који се односи само на 2003. годину, две вредносне оријентације су операционализоване уз помоћ поузданијих мерних инструмената, скала и регресионих факторских скорова. Налази анализе указују да су, када је реч о системским вредностима, испитаници у оба друштва исказивали изразиту вредносну неконзистенцију, и то у обе испитиване године. Када је реч о политичком либерализму, и његовом системском антиподу, ауторитарном колективизму, и једна и друга вредносна оријентација су присутне током социјалистичког периода, што је у складу са тезом о унутар-системској и системској вредносно-нормативној дисонанци. Током периода пост-социјалистичке трансформације, на нивоу целих узорака за два друштва, долази до смањења дисонанце, односно до постепене адаптације вредности промењеним нормативним оквирима који подржавају нови, капиталистички тип друштвене репродукције. С друге стране, исти налаз важи за економски либерализам (и његов системски антипод редистрибутивни етатизам) само када је реч о вредносној неконзистентности. Супротно претпоставци од које је кандидаткиња кренула, степен распрострањености појединих димензија ове вредносне оријентације је у оба друштва био виши током социјалистичког периода него током периода консолидације капиталистичког поретка. Она, међутим, закључује да се, упркос паду у степену распрострањености економског либерализма, темељна начела одржавања поретка – као што је подржавање примарности приватног власништва – не доводе у питање. На компаративном плану, резултати указују на то да су током социјалистичког периода либералне вредности у целини биле распрострањеније у хрватском него у српском друштву, да би након четрнаестогодишњег периода обележеног системским реформама, политички либерализам добио снажније утемељење у Хрватској у односу на Србију, док је са економским либерализмом ситуација обрнута: снажнији пораст у степену распрострањености бележи се у Србији. Истраживачки налази такође указују на то да су, у оба друштва, припадници владајуће групације и средњи стручњачки слојеви представљали носиоце нових, капиталистичких, системских вредности током социјалистичког периода, да би, са консолидацијом капиталистичких односа, код ових групација дошло до пада у степену прихватања економског либерализма, док се истовремено, међу радничким слојевима бележи његов раст.

У закључном поглављу кандидаткиња сумира добијене налазе у светлу општих хипотеза од којих се кренуло у анализу. Резултати анализе, констатује се, тек су делимично потврдили две хипотезе – модернизацијску и системску. Наиме, иако нема сумње да ауторитарна и патријархална оријентација представљају део јединственог вредносног синдрома, утемељеног у историјским процесима који су обликовали развој проучаваних друштава током протекла два века, исто се не може рећи за националистичку оријентацију, чија је везаност за традиционалистички синдром тек посредна и обликована специфичним друштвено-историјским околностима, а пре свега његовом

инструментализацијом од стране владајућих друштвених групација. С друге стране, резултати анализе су показали да постепена консолидација новог – капиталистичког – типа друштвеног поретка и његовог нормативног оквира не води нужно снажнијем укоренивању одговарајућих вредности, политичког и економског либерализма. Глобална криза неолибералног облика капиталистичке регулације, као и неуспех система да задовољи потребе ширих друштвених група, условили су, у ситуацији одсуства алтернативне идеолошке парадигме, реинтерпретацију социјалистичких вредности и њихово прилагођавање промењеним друштвеним околностима. Поредбени план анализе је указао на сличности у испољеним процесима између друштава Хрватске и Србије, уз две ограде: нешто бржи темпо системских промена и снажнија изложеност процесима културне и институционалне универзализације у Хрватској, у односу на Србију, условио је значајнији отклон од традиционалистичких вредности (патријархалности, пре свега), уз снажније опстајање национализма у овом друштву (који, по свему судећи, добија системске карактеристике); бржа консолидација капиталистичких односа у Хрватској и раније испољавање последица неолибералних облика економске регулације, довео је до снажнијег одбацивања економског либерализма у овом друштву, у односу на Србију.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације:

Докторска дисертација Јелене Пешић несумњиво представља врло вредан научни допринос на подручју социологије. Тема која је одабрана представља теоријски и емпиријски недовољно проучено научно поље, изузетне друштвене релевантности. Ауторка је показала да је овладала како свом неопходном теоријском и историјском грађом тако и одговарајућим методолошким знањем. Истраживачки план тезе изузетно је сложен: у њему се комбинују историјски и компаративан приступ, који су надограђени емпиријском студијом временских серија. Теоријски добро засноване хипотезе провераване су на широком емпиријском материјалу, уз коришћење савремених методолошких (статистичких) техника, при чему треба истаћи скрупулозност у извођењу закључака којима се како потврђују неке од постављених хипотеза тако и делимично одбацују оне које нису добиле довољну потврду. Налази ове студије у значајној мери доприносе тумачењу процеса савремених друштвених промена на овим просторима, али и у друштву у целини, показујући повезаност општих токова модернизације друштва, карактеристика специфичних путања историјског развоја, облика репродукције друштвених система и вредносних оријентација које служе као нужна легитимацијска основа тих облика репродукције. Такође, закључци студије пружају солидну основу за формулисање утемељених нових хипотеза о могућностима даљег друштвеног развоја Србије.

6. Закључак:

Докторска дисертација Јелене Пешић у потпуности је израђена према одобреној пријави и испуњава све формалне, садржинске и квалитативне услове постављене нормативним актима и академским обичајима Филозофског факултета и Универзитета у Београду. Кандидаткиња је показала пуну способност за квалитетан научни рад, пошто текст дисертације представља оригинално и самостално израђено научно дело које представља вредан допринос социолошкој науци, а посебно општој социологији – проучавању друштвених и вредносних промена. Комисија, речју, сматра да су се стекли

сви услови да кандидаткиња Јелена Пешић приступи усменој одбрани своје докторске дисертације.

Чланови Комисије стога предлажу Наставно-научном већу Филозофског факултета у Београду да одобри јавну одбрану докторске дисертације под насловом *Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске*, кандидаткиње Јелене Пешић.

Београд, 12.01.2016.

Чланови Комисије:

Проф. др Младен Лазић

Проф. др Слободан Цвејић

Проф. др Слободан Миладиновић